

SZEMLE

Oral Tradition and Book Culture

Edited by Pertti ANTONEN, Cecilia af FORSELLES, Kirsti SALMI-NIKLANDER
Studia Fennica Folkloristica 24 (Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura/
Finnish Literature Society, 2018), 176 l.

A szóbeliség, a szájhagyomány, a folklór dokumentálása, archiválása és értelmezése során az írásbeliség, a kéziratok vagy könyvek használata és hatása sokáig negatív körülményként tűnt fel: olyan, a tiszta szóbeliséget megváltoztató, uraló vagy beszennyező, idegen elemnek, amelyet a gyűjtők-kutatók vagy negligálni igyekeztek, vagy elkülöníteni és gyanús volta miatt karanténba zárni. A tiszta szóbeliség kritériumának meghatározó szerepe volt egy-egy kulturális termék vagy gyakorlat hiteles, autentikus (népi) státuszának kijelölése során. Az utóbbi évtizedekben egyre több kísérlet történt ezen értékelvű minősítések és viszonyok újragondolására és felülvizsgálatára – ez a tanulmánykötet is ennek egy példája. A szerkesztők jegyezte, hivatkozásokkal és szakirodalmi bibliográfiával ellátott előszó jó összefoglalást ad a legfontosabb kutatási eredményekről, melyek kapcsán most csupán két szempontot emelnék ki.

Egyrészt maga a *folklór* fogalma olyan modernista konstrukció, amelynek létrejöttéhez elengedhetetlen volt az európai kulturális elit (és így az írásos magaskultúra) egyes értelmező csoportjai részéről a szóbeliség bizonyos szegmenseinek idealizálása és régiesítése. Másrészt e szóbeliségről, szájhagyományról kialakított diskurzusnak előfeltétele volt, hogy létrejöjjenek a szóbeli kultúra elemeinek írásos reprezentációi (a népköltési gyűjtések keretében rögzített szövegek) – vagyis a szóbeliség és az írásbeliség látványos megkülönböztetéséhez is valójában a két médium interakciójára volt szükség. A folklór mintegy természeti jelenségként való felfogása helyett annak megalkotottsága egyre erőteljesebb perspektíaváltást jelez a nemzetközi folklorisztikán belül, s ezenközben immár a könyvtörténeti vizsgálatok (*book history*, *publishing history*) sem pusztán a kánon első vonalába tartozó szövegekre terjednek ki, hanem egyre inkább kibővítik a vizsgálatra és a kései olvasók érdeklődésére számot tartó munkák körét, a közember mindennapi írásgyakorlatainak termékeit is tanulmányozva. A *Studia Fennica Folkloristica* rangos sorozatában megjelent, finn, norvég, svéd, ír és amerikai szerzők dolgozataiból összeállított tanulmánykötet nyolc fejezete megpróbálja a szóbeli hagyományt történetileg úgy vizsgálni, hogy nem a *folklór* kategóriája mentén határozza meg kutatása tárgyát. Vagy ha mégis, akkor éppen a folklór koncepciójának megalkotására kérdez rá, s a szóbeliség, a kéz-

iratos és a nyomtatott írásbeliség közötti merev határok hangsúlyozása helyett ezek kölcsönhatásait igyekszik dokumentálni.

Az első fejezetben Margaret J. M. Ezell a törvényszék előtt elhangzott beszéd írásbeli reprezentációját vizsgálja egy különleges forráscsoport alapján. Olyan XVII. századi kiadványokat elemez, amelyeket hitük miatt perbe fogott nők írtak (*“But the Lord said to me, ‘Say Not guilty’”: Recreating Courtroom Drama in Trial Accounts by 17th-Century English Sectarian Women*). A perek a szóbeli kultúrának is részét képezik, és az igazság az egyházi törvényszékeken is nagymértékben függött a retorikai stratégiák és a narratívaképzés színvonalától. A törvényszék elé idézett nők, vagyis a hatóságokkal szemben a vádlott érveinek és értelmezésének nyilvánossá tétele Angliában egyáltalán nem volt egyedi eset. A kéziratok felolvasása korlátozott nyilvánosság előtt történhetett meg, majd a publikálás révén a szöveg szélesebb közönséget ért el, és ezután is dinamikusan formálódott, hiszen ezeket a szövegeket kommentárokkal látták el, vagy éppen balladák születtek nyomukban, amelyeket a XVII. században országszerte énekeltek. A kimondott szó erejére vonatkozó felfogás különösen fontos része volt a különféle, szektának minősített vallási közösségek kultúrájának. A kvékereknél például a hit megélése és megértése, az isteni kinyilatkoztatás közvetlen megtapasztalása szorosan kötődött Isten szavának befogadásához, az írott szövegekhez való merev ragaszkodást pedig fenntartásokkal kezelték, mert az Istennel való bensőséges közösség megélésének hiányára utalt. Ezenkívül a vallási közösség előtti nyilvános beszéd (önkritika, bűnbánat és tanúságtétel) eleve a megtérési narratívák fontos részét képezte. A törvényszék elé idézett férfiak és nők megszólalásának, majd az erről szóló beszámolóknak is alaptétele volt, hogy nem ők maguk, hanem rajtuk keresztül az Úr beszélt. Miközben általában véve a nyilvánosság előtt beszélő (és prédikáló) nők cselekedete társadalmi anomáliának minősült, ebben a vallási és politikai kontextusban megengedett volt a nyilvános női beszéd. A szóbeli megnyilvánulások felértékelése mellett ugyanakkor a szekták, az alternatív vallási közösségek képviselői nagyon is aktívan éltek az új médium, a nyomtatás nyújtotta lehetőségekkel, bár nem volt egyszerű feladat, hogy az élőszó hitelességét a nyomtatott szöveg képes legyen visszaadni. A hatóságok által megvádolt nők írásos tanúságtételeiben a vádló és a vádlott jelen idejű párbeszédei váltakoznak a tárgyalás fordulataira vonatkozó leíró, narratív kommentárokkal, illetve az elbeszélő reflexióival, két elkülönülő kommunikációs stílust jelenítve meg. E szövegekben számos hang beszél, közülük az egyik az Úré. A hatóságokkal vallási meggyőződésük miatt összeütközésbe került nők beszédei, prédikációi és próféciai azt demonstrálják, a XVII. század derekán milyen képlékeny volt a határ a szóbeliséggel, illetve a kézíratos és a nyomtatott írásbeliség között.

Rikard Wingård tanulmányában (*Argumentum as Oral Substitute and the Transformations of Volksbuch Peritexts*) azt mutatja be, hogy az újkori svéd po-

puláris olvasmányok argumentumai miként tekinthetők egy hagyományosabb, szóbeliségre épülő olvasásmód és kultúra nyomainak. A címben szereplő fogalmakról: az *argumentum* itt a narratívák cselekményének összefoglalóját jelenti, amely különböző szinteken valósulhat meg – a népkönyvekben a gyakorta tucatnyi sort kitevő kötetcímek, illetve a fejezetcímek tölthetik be ezt a funkciót. Ezek a Genette-i *peritextus* kategóriájába sorolhatók, mivel közvetlen kapcsolatban állnak a fő szövegtesttel (mint pl. címlap, előszó, a szerző életrajza, mutatók, lábjegyzetek, impresszum stb.). Wingård a *népkönyv* fogalmát (amelyet szándékosan a *Volksbuch* és nem a *chapbook* kifejezéssel jelöl az angol szövegben) a recepció felől határozza meg. Az idesorolt szövegek ugyanis rendkívül sokfélék, ez esetben e heterogén korpusz fogadtatása az, ami egységes, méghozzá a tekintetben, hogy az elit kultúra képviselői számára e művek egyöntetűen a silány irodalmat testesítették meg, és ennek megfelelően kritikusan viszonyultak hozzájuk. A világi és az egyházi magaskultúra képviselőinek hagyományosan távolságtartó-elutasító attitűdje mellett ugyanakkor a népkönyveket igen széles körben olvasták (a kora újkorban természetesen az elit tagjai is).

Ennek kapcsán Wingård két, egymással ellentétes olvasástípust különít el. Az *expanzív olvasás* számára a jó narratíva egyik fő ismérve többek között az, hogy nem fedi fel magát az olvasó előtt, hanem arra készíti, hogy folytonosan keresse a fikciós szöveg jelentését és reflektáljon arra. (Az *expanzív olvasás* nem keverendő össze Engelsing *extenzív* és *intenzív olvasás* fogalmával.) Az *asszimilatív olvasás* viszont szorosan kötődik a hagyományos szóbeli kultúrák narratíváinak befogadási módozatához, amikor is a közösség tagjai általában előzetesen ismerik az elbeszélések cselekményét, ezért egy narratíva befogadásában a cselekmény újszerűsége, váratlansága, kifürkészhetetlensége nem meghatározó tényező. Az elbeszélések közvetítette fiktív világ tehát a maga teljességében ismert a befogadók számára, a szövegek egy hagyománylánc elemeiként szolgálnak. Az elbeszélés konvencionális és hagyományos mintázatai konvencionális és hagyományos jelentéseket közvetítenek, s amikor a hagyományos társadalmak a modernizáció következtében átalakultak, fokozatosan elvesztették közös narratív repertoárjukat. Wingård érvelése szerint a népkönyvek a kora újkori és újkori európai társadalmakban az asszimilatív olvasás iránti igényt elégítették ki: szükség volt ezekre a jólismert, otthonosságérzetet biztosító és konvencionális jelentéseket felkínáló fikciós elbeszélésekre, amelyek ellenálltak a változásnak. A népkönyvek argumentumai a XVII–XIX. században egyre rövidültek, majd fokozatosan eltűntek. Ennek oka, hogy az asszimilatív olvasástípus és az *argumentum* szorosan összefüggnek, és az *extenzív olvasás* térnyerésével az utóbbi visszaszorult. Az *argumentum* ugyanis a szóbeliség helyettesítője, amely az olvasóknak megadta a valahová/valakihez tartozás, az előzetes tudás érzését egy olyan világban, amely egyre kevésbé állt ismerős és közösségi struktúrákból.

A szájhagyomány és a könyvkultúra között a sajtó valamiféleképpen köztes helyet foglal el – bár nyomtatott, vagyis rögzített szövegű kiadványokat hoz létre és terjeszt tömegesen, mégis a szóbeliség aktualitásokra gyorsan reagáló, az írásbeliséghez képest közvetlenebb kommunikációját idézi meg, amely ugyanakkor a könyvkultúrához képest tűnékeny is. A XVIII. századtól a rendszeresen megjelenő sajtótermékek új lehetőséget teremtettek a szövegek létrehozására és piacra juttatására, különféle olvasói csoportokat érve el. A könyvismertetések és kritikák fontos szerepet játszottak az irodalmi műfajok és stílusok, valamint a tudományos eredmények megismertetésében. Cecilia af Forselles dolgozata (*Oral Tradition and the Press: Interaction Between Periphery and Academic Centre in 18th-Century Finland*) azt követi nyomon, hogy a szájhagyomány tudományos értelmezésében bekövetkezett fordulat miként popularizálódott a sajtóban, és milyen szerepet játszottak ebben az egyházi értelmiség tagjai a XVIII. század végén, Finnországban. Ehhez a turkui egyetemen a XVIII. század végén történt paradigmaváltás központi alakja, Henrik Gabriel Porthan és tanítványainak tevékenységét vizsgálja, akik szerint a szájhagyomány a finn közösség múltjára vonatkozó, számottevő poétikai értékkel rendelkező dokumentumként szemlélhető.

Porthan többek között az első finnországi (svéd nyelvű) újság alapító szerkesztője volt (1771), és kulcsszerepet játszott abban, hogy az ekkor elsősorban latin nyelvű tudományosság térfeléről indulva a sajtót tudásközvetítésre és szemléletformálásra használja. Így például Christfrid Ganander *Mythologia Fennica* című, 1789-ben kiadott, kevesek számára hozzáférhető könyvének igen részletes ismertetésében Porthan nem csupán rendkívül sok finn nyelvű vers/dalrészletet idézett, hanem Vejnemöjnen alakja kapcsán a finn népköltészet értékeit taglalta, míg a görög-római epikával való összehasonlítás és az epikus énekesek szerepének kiemelése általában véve a szájhagyomány jelentőségének hangsúlyozására szolgált. A XVIII. század második felében a szóbeliség újraértékelése az európai elit körében arra a felismerésre épült, hogy az írásbeliség és a szóbeliség más-más elv szerint működik, és az írás nélküli „primitív” társadalmakban a beszéd és a szóbeli költészet különleges poétikai erővel rendelkezett, mivel a szóbeliség jobban képes kifejezni az érzelmeket (a hanglejtés, hangsúly, mimika, gesztusok stb. révén), mint a merev írásbeliség. A szóbeli és az írott költészet egyaránt értékes tehát, sőt bizonyos szempontból a szájhagyomány idealizált poétikája magasabb rendű, mint a szépirodalomé. Mivel a szóbeli költészetet (közvetlensége, testi mivolta miatt) szenvedélyesnek és metaforikusnak érzékelték, presztízse is megnőtt, amikor a XVIII. század végén az érzelem kifejezése különösen fontos lett a szépirodalomban.

A szájhagyomány értékének tudatosítása, a szemléletformálás terén a sajtóban is fontos szerepet játszott az egyházi értelmiség. Akárcsak a skót felföldön, Finnországban (vagy éppen Magyarországon) is kiemelkedő szerepe volt a pro-

testáns lelkészeknek az anyanyelvi hagyományok dokumentálásában és így a szóbeli és az írásbeli kultúra közötti közvetítésben. A helyi szájhagyományra vonatkozó feljegyzéseiket a XVIII–XIX. század fordulóján a turkui egyetem felhívására, a sajtó útján tették közzé. A szájhagyomány értékének felismerését a lelkészek számára feltehetően az is megkönnyítette, hogy a hívekkel való kapcsolattartás érdekében ismerniük kellett a vernakuláris nyelvet, a prédikáció műfaja révén pedig maguk is rendszeresen gyakorolták a nyilvános szóbeli előadást, vagyis tisztában voltak a szóbeliség erejével. Cecilia af Forselles meglátása szerint azok az értelmiségiek, akik a „primitív” és szóbeli kultúrák poétikai potenciálja mellett érveltek, jellemzően egy-egy birodalom periferiáján éltek.

A szóbeliség, illetve a kézíratos és a nyomtatott írásbeliség bonyolult viszonylatairól kialakított és textológiai gyakorlatokban realizálódó nézeteket mutat be Yuri Cowan a ballada példáján (*Orality, Authenticity, and the Historiography of the Everyday: The Ballad in Victorian Scholarship and Print Culture*). A ballada meghatározásában általában fontos elem a szóbeli létmód kritériuma, ám paradox módon a legjelentősebb klasszikus balladagyűjtemények korpusza javarészt kézíratos vagy nyomtatott szövegekre támaszkodott. Különösen igaz ez a viktoriánus korban kanonizált balladákra. Ebben az időszakban a ballada igen népszerű, széles olvasótáborral rendelkező műfaj volt, és az ipari mértékű nyomtatás időszakában megjelent gyűjtemények szerkesztői folytonosan a ballada szóbeli mivoltát hangsúlyozták. A szóbeliség előtérbe helyezése azért jelzett fontos szemléletbeli fordulatot (immár a szélesebb olvasóközönség számára is), mert korábban évszázadokon át az írásos szövegnek volt nagyobb a presztízse, vagyis az írott szöveg rendelkezett autoritással, s nem a szájhagyományban élő. A szóbeliség felértékelődése a XVIII. századi Európában szorosan összefüggött a homéroszi eposzok alkotás- és létmódjára vonatkozó diskurzussal, vagyis azzal a felvetéssel, amely szerint az irodalmi értékrend csúcsán elhelyezkedő homéroszi eposzok inkább valamiféle (kollektív) szájhagyományt képviselnek, mintsem egyetlen szerző alkotását. A nyomtatás és a szóbeliség viszonya e megközelítés felől kettős volt: eszerint a nyomtatás szükségessége a tűnékeny szóbeliség alkotásainak megőrzéséhez, ugyanakkor fenyegeti is azt. Thomas Percy, a kezdeményező erejű gyűjtemény (*Reliques of Ancient English Poetry*, 1765) szerkesztője például elfogadta a nyomtatás civilizatorikus szerepét, ám devolúciós felfogása szerint a kereskedelmi célú nyomtatás tömegessé válása egyértelműen hozzájárult egy magasabb rendű, az emberi hangon alapuló kulturális gyakorlat háttérbe szorulásához majd eltűnéséhez. Percy a szájhagyományt tekintette értékesebbnek, ennek kéziratban megőrzött (XVII. századra datálható) reprezentációit tette közzé nyomtatásban, ugyanakkor nem törekedett arra, hogy az írott és a szóbeli szövegeket elválassza. Az énekelt és a kéziratban megőrzött szöveg egyaránt fontos volt számára; feltehetően abból indult ki, hogy az írásos kompozíció ugyanolyan elvek mentén működik,

mint a szóbeli előadásmód. A ritmus és a metrum terén megnyilvánuló hiányosságokat, a kéziratos szövegek visszatérően töredékes voltát tehát éppúgy lehetett a lejegyző, mint az énekes gondatlanságának tulajdonítani.

A XIX. századi viktoriánus tudományosság ugyanakkor mindent megtett azért, hogy a szájhagyományt ne csak poétikailag magasabb rendű entitásként értékelje, hanem a patrióta olvasásmódhoz igazítsa és a balladákat történeti dokumentumokként láttassa, amelyekből a hajdani életmódra és a bárdolatlan, ámde becsületes erkölcsökre is fény derülhetett. Miközben tehát erős nosztalgiaérzés irányult az írásbeliségtől érintetlen szóbeli kultúra felé, a XIX. századi balladagyűjtemények szerkesztői általában mégsem szóbeli előadás nyomán lejegyzett, hanem inkább kéziratban vagy nyomtatásban elérhető szövegeket tettek közzé. Francis James Child, a korszak emblematikus balladagyűjteményének (*The English and Scottish Popular Ballads*, 1882–1898) szerkesztője például a *broadside* (ponyva-) balladákat alacsonyabb rendűnek találta, mint azokat, amelyek a szájhagyományban keringtek, még akkor is, ha sok esetben éppen a *broadside*-ok voltak a legrégebbi elérhető változatok. Child felfogása szerint a variabilitás a balladaszövegek alapvető vonása, a balladát éneklő egyszerű emberek, a professzionális balladaénekesek és a szerkesztők pedig mindannyian változtatnak a szövegeken, méghozzá (ebben a sorrendben) egyre erőteljesebben. Amivel – írja Cowan – Child talán a maga eklektikus szerkesztői-szöveggondozói gyakorlatát is igazolni vélte.

A nemzetközi folklorisztika 1960–1970-es években lezajlott ún. kommunikatív fordulata óta az archívumban őrzött folklórszövegeket némi gyanakvás övezte/övezi, mert nélkülözik az egykorú előadásmódjukra, szociokulturális funkciójukra vonatkozó adatokat. A kötet számomra egyik legtanulságosabb írásában Kyrre Kverndokk azt elemzi, hogyan jött létre a performatív helyett az archivális kontextus, és milyen textuális eljárások révén váltak szóbeli kijelentések archivális dokumentumokká (*Disciplining the Polyphony of the Herbarium: The Order of Folklore in the Norwegian Folklore Archives*).

A folklórgyűjtések intézményesítése párhuzamosan ment végbe az észak-európai országokban. A norvég folklórarchívumot 1914-ben alapították, pár évvel a dán és a svéd folklóradatairól létrejöttük után, és ezek az intézmények a gyűjtési és archiválási technikák egységesítésével befolyásolták a folklór textualizálásának folyamatát is. Norvégiában a folklórgyűjtés és -rendszerezés alapelveit és programját Knut Liestøl, az adattár igazgatója dolgozta ki, aki úgy gondolta, hogy a magányos farkasok ideje lejárt: központi irányítás és felügyelet kialakítása szükséges a széttartó gyűjtések koordinálása érdekében, majd a gyűjtött anyagot egy helyen kell tárolni és egységes szisztéma szerint katalogizálni. Az indítványt felzúdulás és élénk nyilvános vita követte, a korszak vezető népköltési gyűjtői ugyanis alapvetően ellenezték a gyűjtések feletti állami kontrollra vonatkozó elképzelést, és az intellektuális imperializmus példaként értelmezték azt. Idővel

a népköltési gyűjtések mégiscsak a mentési paradigmát képviselő folklórarchívum megszabta elvek és technikák alkalmazásával zajlottak.

Reidar Christiansen 1917-ben elkészítette az első tematikus gyűjtési útmutatót, amelynek kérdőívyszerű felépítése egyértelműen a korszak vezető folklorisztikai irányzatának, a földrajz-történeti iskolának szemléletét tükrözte, és megfelelt az archívumban kidolgozott katalogizálási rendszernek is. Így az archívum koncepcionális rendje befolyásolta az ajánlott folklorisztikai terepmunka témáit és struktúráját, és tulajdonképpen – Eirik Kristoffersen kifejezésével élve – egyfajta *folklorisztikai porszívó*ként működött, amely a folklórt a kulturális kifejeződések egyéb formáitól különválasztotta és összegyűjtötte. Christiansen nem mutatott különösebb érdeklődést az adatközlők iránt, mivel őt a folklór mint kulturális elemek sorozata érdekelt, és számos kortársa által is osztott felfogása szerint az igazi, autentikus, ideális (tehát gyűjtésre, írásbeli rögzítésre érdemes) folklórszöveg már nem viseli magán az individuális eredet nyomait: nem egyetlen ember, hanem egy közösség, a nép megnyilatkozásának tekinthető. Az útmutató tehát egyfajta diszkurzív kontrol eszköze is volt, amely szabályozta és szinkronizálta a különféle gyűjtők gyakorlatát, emellett (a két kultúra és két médium közötti fordítás folyamatához illeszkedve) szótárként is szolgált: milyen témákról és hogyan érdemes a gyűjtőknek az adatközlőkkel beszélniük, majd a kaotikus szóbeliségből származó kijelentéseket és információkat miként kell rendszerezniük az írásbeliség közegében.

Ha a folklorisztikai tudástermelést három fő fázisra bontjuk, akkor a gyűjtők köztes helyet foglalnak el a hagyomány hordozói, illetve az archívum és a tudományos szféra képviselői között: ők azok, akik a dialógusok láncolatából elkülönített információkat (amelyet nyersanyagként kezelnek) jól formázott írásos változatban rögzítik. A folklórgyűjtések kezdetétől létezett egyfajta elvárás, hogy a szövegeket a gyűjtő alapvetően ne változtassa meg (más kérdés, hogy mi történt a gyakorlatban), mivel ő nem a szöveg szerzőjének, hanem a hagyomány mediátorának tekintendő. Ami pedig az adatközlőt illeti: míg a XIX. századi norvég gyűjtők az adatközlőkre vonatkozó információkat is előszeretettel jegyezték fel, a XX. század elején az adatközlő személye érdektelenné vált. (Ez szempontunkból azért érdekes fordulat, mert a magyar kutatástörténet hajlamos lineáris „fejlődési” vonalat megrajzolni az adatközlők reprezentációjának történetét elbeszélve, az adatközlő személyét teljesen figyelmen kívül hagyó korai gyűjtésektől az előadó egyéniség tudását, ízlését és szociokulturális környezetét dokumentáló, a XX. század közepétől jelentkező kutatásokig – amit a norvég példa nem feltétlenül támaszt alá.)

A deindividualizált folklór koncepciójából fakadóan a szövegek létrejöttének kontextusa, a gyűjtő és az adatközlő párbeszéde láthatatlanná vált az archivált szövegekben, s miközben lezajlott a szóbeliség és az írásbeliség közötti médiumváltás, elnémult az adatközlők és a gyűjtők hangja, a dialógusnak és a

szóbeliségnek pedig csupán néhány nyoma maradt meg. Az archívumi szövegek eredeti performatív kontextusát a lejegyzők eltüntették tehát, annak érdekében, hogy azok egy *kollektív* hagyomány metonimikus reprezentációiként tudják értelmezni. Ez különféle textuális technikák alkalmazásával valósult meg (pl. anonimizált elbeszélő és szereplők, harmadik személyű, múlt idejű, eltávolító narráció, párbeszéd kiiktatása, leíró mód és receptszerű megfogalmazás bevezetése). Az elbeszélők elnémitása tehát olyan retorikai stratégia, amely arra szolgál, hogy a szöveget az autentikus, kollektív folklórtudás lenyomataként autorizálja. Ezek a textológiai eljárások végső soron megfegyelmeyzték a szóbeli kijelentések polifóniáját. A folklór rendjének kialakítása magában foglalta a szinte a linnéi rendszerezés mintájára megalkotott archívumi nomenklatúra létrehozását és a gyűjtési gyakorlatok nemzeti szintű egységesítését. A gyűjtött anyagokat ezután úgy jelenítették meg, mintha valamiféle herbárium példányai lennének, szinte természeti jelenségek reprezentánsai. Vagyis Kverndokk végkövetkeztetése szerint az archívumi rendszer nélkülözhetetlen volt egy kulturális kategória, nevezetesen a *folklór* naturalizációjához. A *folklór* kifejezés konceptuális tartalmának archívumi körülhatárolása tehát különféle elméleti érdekeknek megfelelően történt, és továbbgondolásra érdemes episztemológiai következményekkel járt.

Bár a nyomtatás révén gondolatok és szövegek téren és időn átívelve szélesebb közönséghez érhetnek el, ám a szóbeliségnek és a kéziratos írásbeliségnek is számos előnye van a nyomtatáshoz képest. Ezek közül az egyik az, hogy e médiumokat a hatalom neheze(bbe)n tudja ellenőrizni és cenzúrázni. Szájhagyomány, diákkultúra és kéziratos írásbeliség összefüggéseit vizsgálja Kirsti Salmi-Niklander (*Ideals, Practices and Debates Related to Oral Tradition in 19th-Century Finnish Student Culture*). A XIX. századi Finnországban a kollégiumi diákok, az egyetemi hallgatók fontos szerepet játszottak a folklórgyűjtésben és a folklorisztika tudománnyá válásában. 1848 után az orosz hatóságok szigorúan felügyelték és korlátozták a szólás és a gyülekezés jogát. Az 1850-es években finnül csak vallási és gazdasági kiadványokat lehetett megjelentetni, a diákszervezeteket pedig 1852 és 1868 között betiltották. Ebben a helyzetben a szóbeliség és a kéziratos nyilvánosság jelentősége felértékelődött. Az 1850-es években a diákok kézzel írott újságokat készítettek, s ezeket összejöveteleiken felolvasták. A kéziratos írásbeliség ezen termékei meglepően nagy közönséget érthettek el, egy-egy felolvasás révén 100–400 emberhez juthattak el, ami nagyjából megegyezett az egyetlen engedélyezett irodalmi folyóirat előfizetőinek számával. A felolvasásokat beszélgetés és vita követte, ami a nyomtatott sajtótermékekhez képest közvetlen visszacsatolásra és aktívabb befogadásra nyújtott lehetőséget. A kézzel írott újság egészen a XX. század elejéig erős diákhagyománynak bizonyult Finnországban. A tanulmányban Kirsti Salmi-Niklander a nyugati finn és a savókaréliei diáktársaságok újságjait elemzi. Az újságokban a diákok nemcsak a kör-

nyező falvak népétől gyűjtött folklóralkotásokat dokumentálták, hanem a maguk szóbeli hagyományát (dalok, viccek, anekdoták) is. A népköltészet értékéről, jelentőségéről kialakított korabeli nézetek olyannyira jelen voltak a nyugati finn diáktársaság tagjai körében, hogy az 1850-es évek elején ők maguk adták össze a pénzt annak érdekében, hogy egy teológus társuk a karácsonyi és húsvéti ünnepek idején népköltési gyűjtést végezessen a falvakban. Berndt August Paldani azután nemcsak a szövegeket tette közzé, hanem részletesen ismertette utazását és a falusi közösségekbe való beilleszkedése, a gyűjtés nehézségeit és eredményeit a *Kaukomielen*-ben, a diáktársaság finn és svéd nyelvű kéziratos lapjában.

Ezek a diáktársaságok nagyon élénk intellektuális közösségek voltak, és a későbbi vezető finn folkloristák jelentős része is tagja volt ilyen társaságnak. Bár az 1880-as évektől már a nyomtatott nyilvánosság is rendelkezésükre állt, a diákújság továbbra is magas presztízsű kommunikációs fórum maradt. Az 1864-től megjelenő *Savo-Kairjalainen* mindegyik száma tartalmazott például folklór rovatot, melyben a diákok kelet-finnországi népköltési gyűjtéseiket tették közzé. Idővel ugyanakkor megfigyelhető a folklór értékelésében bekövetkező változás: amikor például az 1880-as években Kaarle Krohn diákként javasolta, hogy a kollégisták a nyári vakáció idején otthonukban is folytassák a népköltési szövegek, főként a népmesék gyűjtését, már nem mindenki volt lelkes. Az 1880-as évektől pedig a népköltési alkotások helyett egyre gyakrabban jelentek meg az újságban olyan szövegek, melyekben folklórmotívumokat vagy folklórszüzséket komikus műfajokba ágyaztak be. Mindez inkább egyfajta ironikus hátralépés volt a szájhagyománytól, mintsem kulturális értékének ünneplése. A XIX. század utolsó évtizedeiben a szájhagyomány és az elit kultúra viszonyáról vallott különféle nézetek tehát összeütközésbe kerültek: voltak, akik például a népköltési szövegek megnevesítése, finomítása mellett érveltek annak érdekében, hogy művészi és oktatási célokra lehessen használni azokat, mások viszont a népköltészet önmagában való értékét, a hagyomány dokumentálását és megőrzését, fenntartását tartották feladatuknak. Így a diákközösségek szóbeli és kéziratos kultúrájának vizsgálata a finn folklorisztika intézményesüléséhez vezető elfeledett alternatívák, sőt rejtett hatalmi harcok történetére is fényt vethet.

A birodalmak perifériájára szorult népek és a szájhagyomány kiemelt szerepének összefüggését támasztja alá Cecilia af Forselles írása mellett Diarmuid Ó Giolláin dolgozata is (*Books, Manuscripts and Orality: Notes on Reading, Writing and Narrating in Irish*), amely az ír szóbeliség, kéziratos írásbeliség és nyomtatás XVI–XIX. századi kapcsolatait tárja az olvasó elé. Az ír az egyik legrégebbi, anyanyelvi írásbeliséggel rendelkező kultúra volt Európában: a XII. századi angol-normann hódítások után a magaskultúra latin, angol és gael nyelvű volt, ám a XVII. századi protestáns angol hódítás (gyarmatosítás) tulajdonképpen felszámolta az ír nyelvű elit kultúra intézményeit, és rendkívül nagyarányú volt a kéziratok pusztulása. A középkori irodalom témái és alakjai is fennmaradtak

a gael nyelvű folklórban, miközben a szájhagyományra a XVII–XIX. századi kéziratok is nagy hatást gyakoroltak. A kéziratoknak és a szájhagyományozásnak pedig azért volt kiemelt jelentősége, mert az 1690-es évektől mintegy másfél évszázadig a katolikus íreket megfosztották nyilvános szférájuktól, és ír nyelvű nyomtatott kiadványok gyakorlatilag nem léteztek. Az 1700 és 1800 közötti időszakból mindösszesen 23 ír nyomtatvány címe ismert, míg angolul ugyanez a szám 25 000 volt. A korszak társadalmi határokon áthágó, viszonylag egységes, katolikus és gael nyelvű irodalma tehát nem került át nyomtatásba, hanem kéziratos és szóbeli formában terjedt. Az államhatalom által alárendelt helyzetbe szorított ír nyelvű társadalom kultúrája ugyanakkor jóval homogénebb volt, mint Nyugat-Európában, ahol az elit és a populáris kultúra között egyre erőteljesebb elkülönülés volt jellemző. A XVIII–XIX. századból kb. ezer, prózai és lírai műfajokat tartalmazó kézirat maradt fenn, melyeket az egyre inkább marginalizált ír közösségekben széles körben használtak (pl. kártyázás vagy virrasztás során). A kéziratos szövegek rendszeres felolvasása, memorizálása, szóbeli előadása az ír társadalom egészére jellemző gyakorlat volt. A szövegek másolását, leírását a sok esetben tanítói feladatokat is ellátó vándor írnokok végezték, akiknek száma többszáz főre rúgott.

A kéziratos írásbeliség és a szóbeliség sokrétű összefüggéseire jó példa James Macpherson Ossziánjának (*The Works of Ossian, The Son of Fingal*, London, 1765) ír recepciója. Az ossziáni költészeti hagyomány a XII. századtól adatolhatóan jelen volt az elit szépirodalomban, majd az újkori skót és ír folklórban is. Az elbeszélő költemények kiemelt szerepet játszottak e tradícióban, ezek kéziratos másolatait a teljes gael nyelvű régióban használták a XVII. században, és félreeső tanyákon még a XIX. században is (fel)olvasták ezeket a szövegeket. A magános vagy társasági olvasás mellett a szájhagyománynak is élő része volt: a (XVII. század közepéig működő) hivatásos költő-előadók (bárdok) és a formális poétikai képzésben nem részesült énekesek egyaránt énekelték e költeményeket. Macpherson munkájának ír fogadtatása azonban ellentmondásos volt: bár az ossziáni ciklus nemzetközi hírnévre tett szert, ám Macpherson egyfajta skót hagyományként prezentálta azt. Ezenkívül a *szájhagyomány* mint forrás és közeg túlzott hangsúlyozása (a naiv eredetiség illúziójával összhangban) elfedte a *kéziratok* létének és használatának tényét (márpedig a XVIII. századig a skót és az ír irodalmi nyelv egységes volt), s tágabb értelemben azt is, hogy a középkorban milyen kifinomult és artisztikus ír írásbeliség létezett. Ezért az ír értelmiségiek Macpherson művét azokkal a brit törekvésekkel rokonították, amelyek az irodalmi primitivizmushoz illeszkedve a gael nyelvű kultúrát barbár képződményként jelenítették meg. Ezáltal akármilyen elismerően is szóltak az ossziáni költészetről (Homérosz mellé helyezve azt az irodalmi értékhierarchiában), mégiscsak egy meghaladott civilizáció reliktumaként értelmezték.

Miközben a gazdag szájhagyomány és a kéziratok használata az ír társadalom egészére jellemző volt, a nyomtatás jellege és elérhetősége egészen sajátosan alakult. A nyomtatás Írországból kezdetben a protestánsokhoz kötődött, akik elsősorban vallási propagandairatokat, majd az elemi oktatáshoz szükséges olvasókönyveket adtak ki, miközben a katolikus kiadványokat a kontinentális Európában létrehozott ír kollégiumokban nyomtatták. A protestáns térítő tevékenység eredményeként ír nyelvű és gael betűtípussal nyomtatott munkák jelentek meg, a katolikus klérus viszont ellenlépésként az angol nyelvet kezdte el használni, az ír nyelvvel szemben pedig magatartása közömbös vagy rosszabb esetben ellenséges volt. Mindeközben az alfabetizáció mértéke meglehetősen alacsony volt, és az írás-olvasás is leginkább angolul történt: 1806-ban Írország öt és fél milliós népességéből csak mintegy húszezer fő tudott ír nyelven olvasni és még kevesebben írni. Ebben a kulturális környezetben tehát az egész társadalmat átható, kiemelkedő jelentőségre tett szert a szájhagyomány költészete (nem véletlen, hogy például az ír-kelta tündérmesék korpusza az egyik legtöbb szöveget felvonultató nemzeti mesekincs a világon) és azok a költők-előadók is, akik nem csupán szerzőként alkottak műveket, hanem memorizálták, átadták, előadták azokat. E költők közül jó néhányan maguk is az ír folklór rendkívül népszerű alakjai lettek: költészetüknek mágikus erőt tulajdonítottak és számos, versekkel, dalbetétekkel tarkított életrajzi elbeszélés keringett róluk a szóbeliségben még a XX. század derekán is (ennek kapcsán eszünkbe juthat a Csokonai vagy Petőfi alakja körül kialakult populáris elbeszélő hagyomány is).

A kötet záró fejezetében Marija Dalbello a szövegek materiális és fogalmi identitásainak vizsgálatát tűzte ki célul, méghozzá olyan mikro-olvasatok révén, amelyek a hermeneutikai folyamatot mintegy lassított felvételként, lépésről lépésre követik végig, azt dokumentálva, hogy az írás aktusa és az írott szöveg miként vált ki értelmezést és jelentésképzést az olvasóból (*Threshold Text and the Metaphysics of Writing*). A négy elemzett szöveg egy az Osztrák-Magyar Monarchiában élt horvát anya Amerikába kivándorolt fiához írott levele az 1900 és 1918 közötti időszakból, Emily Dickinson egy levélverse és Apollinaire egy kalligramja, valamint Molly Springfield konceptuális rajzainak egyike. Így egymás mellett szemlélhető/olvasható a mindennapi kommunikáció egy terméke, a képvers, illetve egy olyan metatextuális projekt, ahol is az alkotás önmaga materialitásának feltárására irányul. A szövegek/alkotások három különböző formátumban léteznek (kézírásos, nyomtatott és elektronikus/digitalizált), ezáltal a szóbeliség, írásbeliség és digitalizáció metszéspontján helyezkednek el (innen a *threshold text* kifejezés).

Dalbello kiindulópontja szerint az írás nem instrumentális vagy kontextuális szerepet játszik az alkotás folyamatában, hanem elengedhetetlen része annak. A levelek egy olyan alárendelt (*subaltern*) íráskultúrát képviselnek, amely mélyen gyökerezik a szóbeliségben. Minthogy a kivándorlók jó része alig részesült

formális képzésben, egy részük pedig írástudatlan volt, aki másoknak mondta tollba leveleit, ezért leveleik szövege és vizuális megjelenítése egyaránt figyelmen kívül hagyja a helyesírási és tipográfiai konvenciókat, ellenáll annak az erőszaknak, amit az ortográfia tesz a beszélt nyelven (így mai olvasásuk rögzült elvárásaink felülvizsgálatára késztet). A központosítás hiánya vagy unortodox volta miatt a leírt szöveg mintha a beszéd, a lélegzés ritmusát követné. A levél száz évvel későbbi olvasója számára nagyrészt elvesztek már a szöveg korabeli referenciái, nem világosak azok az előzmények sem, amelyek a levélíró és az eredeti címzett közös tudásának részét képezték, ezért a levél a szóbeliség *én-te* viszonyon alapuló, közvetlen nyelvén szól, és a magános olvasás során megszólaló belső hang, az anya hangja mintha a jelenkori olvasóhoz szólna. Dalbello azt is vizsgálja, milyen hatással van a szövegekre a digitalizálás folyamata: az átírás, fordítás, metaadatok létrehozása mellett az írás anyagi-szenzuális megtapasztalása eltűnik, másrészt viszont felnagyíthatóvá és intim közelségűvé válik az összes betű, és láthatóvá a levélíró kezének rezdülése. Emily Dickinson *Morning Might Come* című, 1884 táján keletkezett alkotása olyan átmeneti szöveg, amely a levélírás és a költészet konvenciót elegyíti, és Dalbello érvelése szerint egyben önmaga materialítására folytonosan reflektáló *technotext* (a Katherine Hayles-i értelemben). Hasonlóképpen *technotext*ként értelmezi Apollinaire *Il pleut* című, az átlósan elrendezett betűsorokkal a lehulló esőcseppek vizuális lenyomatát megteremtő versének (1916) autográf kéziratos, nyomtatott és elektronikus szövegváltozatait azok összehasonlító vizsgálata. A vizuális költészet példái után következik Molly Springfield *Chapter IX* (2008) című alkotása: egy írást imitáló metaszcöveg. A kép első pillantásra egy *On Drawing from Flat Copies* címet viselő könyvfejezet első lapjának hatalmasra nagyított fénymásolatának tűnik, holott Springfield hiperrealisztikus grafikájáról van szó. Az ábrázolt szöveg egy rajzolásról szóló metodológiai értekezés egy részlete, így maga a műalkotás többszörösen is reflektál a (foto)mechanikus reprodukció és a kézírás, valamint a rajzolás és az írás közötti viszonyra.

Szóbeliség és írásbeliség kapcsolata az európai modernitásban tehát a mesterséges elkülönítésnek ellenszegülő, dinamikus viszonyrendszert rejt, amely valóban kölcsönös hatásokra épül. A szóbeliség kultúráját nem lehet pusztán a folklór vagy a népköltészet kategóriájára redukálni, bár ez a szemléletmód másfél-két évszázados, igen erőteljes értelmezési hagyományt tud maga mögött. A kéziratos írásbeliség kulturális szerepe, működése és hatásmechanizmusai pedig éppúgy figyelmet érdemelnek, mint amilyen tanulságos lehet az a mód, ahogyan a szóbeliség ereje formálja a könyvek révén elérhetővé vált szövegek egyre növekvő tömegét.

Gulyás Judit

A recenzió a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült